

Syddør, norddør og det kønsopdelte kirkerum

Af Martin Wangsgaard Jürgensen

1. Indledning

På første side i Mouritz Mackeprangs bog *Jydske Granitportaler* fra 1948 kan det læses, at det var en ufravigelig regel med en dør på henholdsvis nord- og sydsiden af de danske landsbykirker. Endvidere skriver han: »Som velbekendt var den søndre beregnet for Mændene, den nordre for Kvinderne, altsaa svarende til den Adskillelse, der helt til vore Dage har været mellem de to Køn inde i selve Kirken«. ¹ Siden er der ikke mange i dansk forskning, som har beskæftiget sig med brugen af kirkernes døre (fig. 1a-b). Mackeprangs udsagn har derfor mere eller mindre entydigt været accepteret. Går man til inventarieværket *Danmarks Kirker*, bliver landsbykirkernes portaler da også i de ældste bind omtalt som mands- og kvindedøre, men den næsten konsekvente terminologi er med tiden langsomt blødt op, således at de i dag oftere mere deskriptivt omtales som nord- og syddøre. ² Der kan også spores et svagt holdningsskred i den øvrige faglitteratur, hvor andre tolkninger i nyere tid har været bragt på bane. Spørger man fagfolk, har mange en mening om dørene, men kun få har givet deres holdning til kende på skrift. Den seneste publicerede tolkning af dørpartierne blev formuleret af Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen i *Troens Billeder* fra 2003, der viderefører den gængse forklaringsmodel. ³

De fleste steder, hvor dørenes brug er blevet behandlet, synes argumentationen imidlertid ikke videre underbygget. Typisk sker det med vage henvisninger til traditionen, uden noter og i vendinger, der antyder almen viden. Det samme gør sig gældende for den udenlandske litteratur om emnet, der heller ikke kan opvise egentlig dokumentation for dørenes relation til kønnene. ⁴ Det lader dog til at være et dansk eller skandinavisk fænomen alene at fokusere på kirkeportalerne som mands- og kvindedøre. Men er det en holdbar tolkning? Spørgsmålet er, om det er muligt at komme brugen af landsbykirkernes indgangsportaler nærmere gennem en egentlig diskussion af deres funktion og måske opstille andre tolkningsmodeller, der ikke baserer sig på den kønsrelaterede udlægning. Det skal forsøges i det følgende. ⁵

2. Kønsopdelingen i kirkerummet og på kirkegården

Dørenes nord/syd-orienteringen har været et vigtigt argument for mands- og kvindeportaler. Faktisk forklares dørenes funktion langt hyppigere ud fra deres orientering end ud fra selve udformningen og udsmykningen. Det sker som nævnt i henhold til en middelalderlig symbolsk opfattelse af det kolde, mørke nord som repræsentant for kvindekønnet og det varme, lyse syd for manden. Den inddeling er så blevet sammenkoblet med idéen om kønsopdeling inde

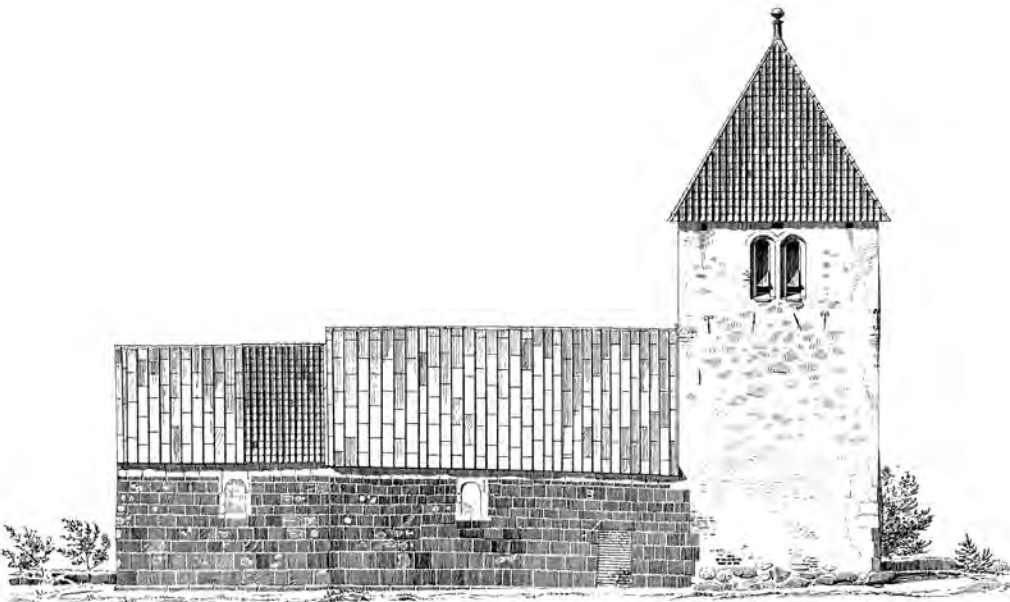

Fig. 1a-b. Hvidbjerg Kirke i Hindbjerg herred er et typisk eksempel på den situation, man ofte møder i kirkerne i dag. På sydsiden er den romanske dør skjult bag et yngre våbenhus (1a), mens sporene af døren på nordsiden ses som en tilmuring (1b). Tegning og opmåling: V. Koch 1889. Efter Storck 1903.

i selve kirkerummet, hvor kvinder stod i nordre side og mændene i den søndre – præcis som Mackeprang beskrev det i det indledende citat.

At der i middelalderen eksisterede et ønske om en adskillelse af kønnene i kirkerummet, er i en europæisk sammenhæng belagt med al tydelighed gennem både billedligt og skriftligt kildemateriale.⁶ Herhjemme har vi ingen skriftlige kilder, der konkret kan bekræfte, at kønsopdeling blev praktiseret i dansk middelalder, men fænomenets udbredelse og alder taget i betragtning, virker det næppe sandsynligt, at de danske stifter skulle udgøre en undtagelse. Imidlertid må det anfægtes, når kønsadskillelsen og den symboliske udlægning af verdenshjørnerne føres sammen så unuanceret, som Mackeprang og flere efter ham har gjort det. Nord/syd-opdeling var kun én måde ud af flere kendte. Den var måske nok den mest udbredte inddeling, men derfor ikke uden videre den der blev praktiseret i de danske landsbykirker (fig. 2). Vi har fra oldkirken og gennem hele middelalderen efterretninger om opdelinger, hvor kvinderne stod foran mændene, bag mændene eller var flyttet helt ned i skibets vestparti, afsondret fra resten af kirkerummet i en særlig bås.⁷ Når verdenshjørnerne inddrages i tolkningen af kirkernes portaler, må man samtidig også gøre sig bevidst, at højre og venstre ligeledes blev udlagt som allegoriske henvisninger til kønnene, og derfor er mindst lige så vigtige markører at inddrage som verdenshjørnerne, i en symbolsk tolkning af menighedens placering.

Om dørenes funktion siger den allegoriske udlægning af verdenshjørnerne intet, da kønsopdelingen var et indre anliggende styret af faktorer uden relation til indgangspartierne. Man behøver således blot at pege på sidealtrenes anbringelse for at vise, hvor

hurtigt nord/syd-symbolikken forsvandt, når det ikke var højmesse, men eksempelvis en messe afholdt i et nordvendt kapel, der blev celebreret. Her har det nok langt snarere været højre/venstre-parameteret, der har været styrende for deltagernes placering. Man kunne også pege på de to sidealtre, der næsten obligatorisk synes at have flankeret triumfbuen i skibets østende. Her er det ganske overbevisende blevet belagt, at det nordre alter oftest var viet Jomfru Maria og det søndre til en anden helgen.⁸ I sig selv er dette et interessant vidnesbyrd, som tilsyneladende bekræfter tilknytningen mellem kvindekønnet og nordsiden af kirken. Men her må det dog indskydes, at det næppe må forstås således, at Maria-alteret var »kvindealteret«, mens det søndre var mændenes. Placeringen siger

Fig. 2. Et gengivet eksempel på kønsopdeling i praksis. Mænd og kvinder modtager nadveren adskilt i dette træsnit tilskrevet Jacob Lucius af Kronstadt. Efter *Imagines elegantissimae*, trykt i Wittenberg 1558.

derfor ikke noget om alterets brug, men snarere om den opfattelse, at Maria hører til mod nord. Præcis på samme måde som at Maria optræder på nordsiden af Kristus i kalvariegrupperne. Her kan man imidlertid også vende argumentet om og tolke placeringen ud fra Kristus og se Maria, som placeret på Kristi højre side. Det stiller placeringen i helt nyt lys, der understreger, hvor vanskeligt såvel som selvmodsigende det er at komme med entydige fortolkninger af verdenshjørnernes middelalderlige symbolik. Og derfor også hvor problematisk det er at udpege noget som værende en kvindedør ud fra placeringen i skibet.

Tanken om en kønsopdeling af menigheden var allerede fremtrædende i oldkirken, og den har med stor sandsynlighed været praktiseret som en arv fra Palæstina, hvor fænomenet voksede frem i slutningen af 6. århundrede f. Kr. som et led i den egentlige institutionalisering af jødedommen.⁹ Hvordan kønsopdeling i senantikken eller tidligkristen tid kunne administreres i praksis, bevidnes i kraft af Richard Krautheimers studier af de første kristne basilikaer. Her dokumenterer han i forbindelse med Hagia Sophia-kirken i Konstantinopel, bygget 532-37, at basilikaens sideskibe blev brugt til menigheden, mens selve hovedskibet blev benyttet til celebreringen af messen såvel som processionser.¹⁰ Omkring sideskibene noteres det, at kvinder og mænd stod placeret i henholdsvis det nordre og søndre, hvortil de fik adgang gennem køns-specifikke portaler. Umiddelbart synes dette at kunne styrke argumentationen for den almindelige antagelse om dørene i vores hjemlige sognekirker. Imidlertid strakte denne rumordning sig ifølge Krautheimer ikke ud over de regioner, der stilistisk blev påvirket af Justinians basilikaer frem til begyndelsen 600-tallet i det byzantinske kulturområde. Dog er det en mulig-

hed, at mands- og kvindedøre blev overført til karolingernes genopdagelse af den senantikke treskibede basilika, men det er kun en formodning, og karolingerarkitekturens grundlæggende monastiske karakter kunne være en vægtig indvending mod dette.¹¹ Et måske mere relevant sted at søge en mulig reception ville være de tidlige byzantinsk-influerede kirker langs den sydlige del af den italienske østkyst og ikke mindst på Sicilien, hvor østfra kommende arkitekturidealer gjorde sig stærkt gældende i 7- og 800-tallet.¹²

Men er det i det hele taget relevant at tale om en i praksis udført kønsopdeling af det middelalderlige kirkerum? Hertil må der svares ja, men med forbehold. Hos middelalderens eksegetiske liturgiudlæggere er kønsopdelingen et ufravigeligt faktum. Vi finder den hos alle de centrale teologer, som Honorius Augustodunensis, der skrev i 1100-tallets første del, Sicardus af Cremona der skrev i 1100-tallets sidste del og naturligvis hos Durandus, der afsluttede sin store sammenfatning *Rationale Divinorum Officiorum* i 1286. Mere interessant er det imidlertid, at kønsopdelingen også bliver forklaret i den middelalderlige folkebog *Lucidarius*, der med sin hverdagsviden illustrerer, at det ikke kun var i lærde værker, at kønsopdelingen blev diskuteret. På den vis understreges det, at tanken om en kønsopdeling skal tages alvorligt. Samtidig findes der et væld af billeder, hvor opdelingen ses i brug. Derfor er der næppe nogen grund til at betvivle kønsopdelingens udbredelse, hverken herhjemme eller i resten af Europa. Der må dog skelnes mellem virkelighed og teologisk ønsketænkning, for meget peger på, at opdelingen mellem kønnene måske ikke var så konsekvent, som de ældre kilder hævder, og at opdelingen i hvert fald var ved at gå ud af brug i senmiddelalderen, hvor eksempelvis privatbænke i stigende grad blev almindelige.¹³ At dette kunne opfattes som

et problem, fremgår af Christian II's såkaldte Gejstlige Lov fra 1521, hvor det pålægges bisperne at få alle stolestader fjernet fra landkirkerne, hvor de ikke har bevirket andet end »store Trette och Tuedragt« blandt bønderne.¹⁴

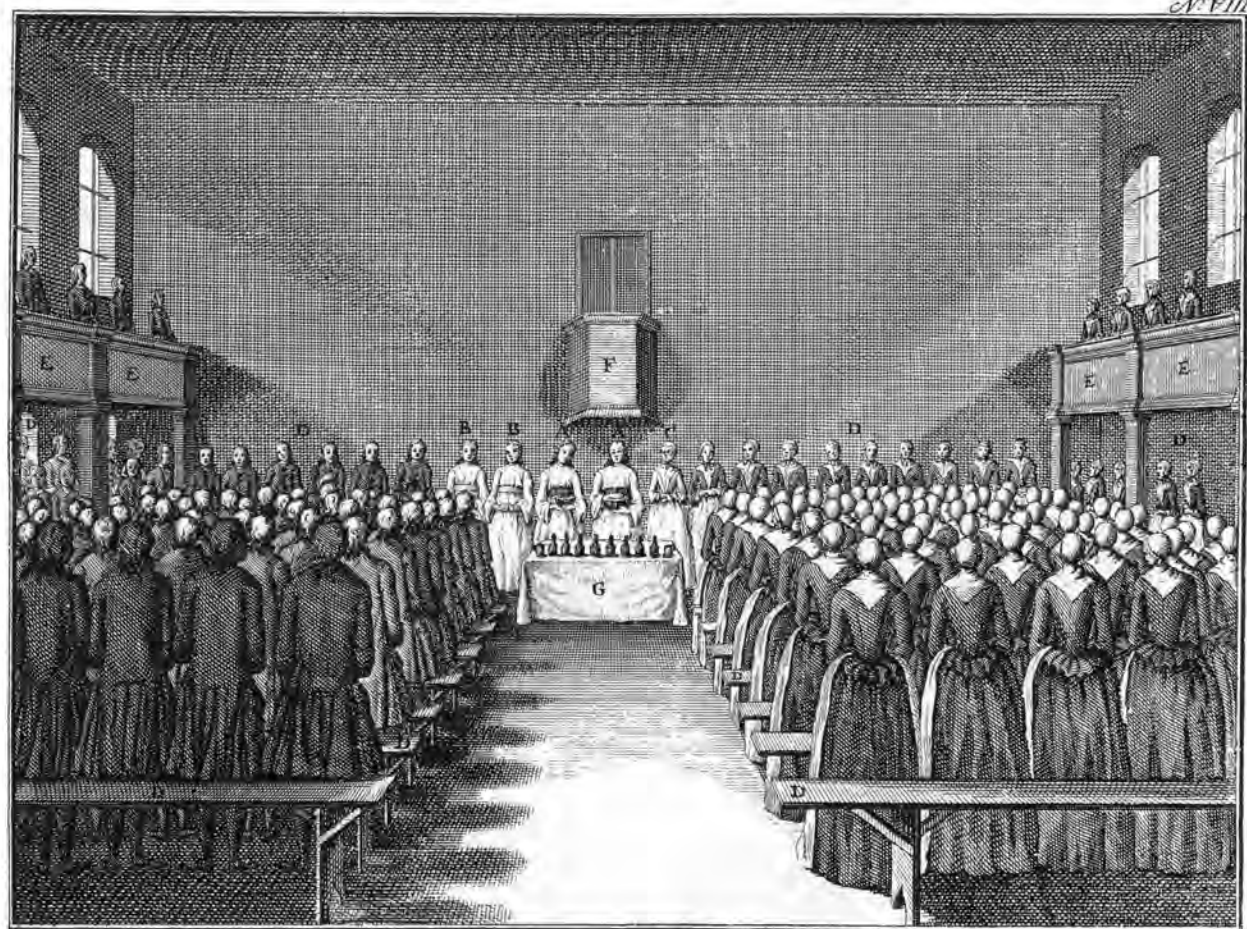
Det er således påfaldende, at vi ved reformationen får fornyet opmærksomhed på kønsopdelingen, der bliver trukket frem som et ideal og et moralsk krav i 1500-tallets mere konkrete reformtanker.¹⁵ Dermed er det også svært ikke at opfatte protestantismens fremhævelse af kønsopdelingen som en reaktion på tilstande, der ikke længere levede op til forestillingen om oldkirkelige – eller oprindelige – forhold i den katolske kirke.

Skærpelsen lader da også til langsomt til at være slået igennem, om end Peder Palladius fandt det nødvendigt i en lille traktat fra 1553 at indskærpe vigtigheden i kønnenes adskillelse.¹⁶ Let var det dog ikke at få normaliseret. Frederik II måtte i 1577 skride ind og regulere forholdene i Vor Frue Kirke i København og året efter i Skt. Knuds Kirke i Odense. Begge reguleringer blev udført på baggrund af et tidligere indgreb i Roskilde Domkirkes stolestadeordninger og skete, fordi der åbenbart herskede stor uskikkelig i opdelingen af kønnene.¹⁷ Set i lyset af en af tidens paroler *Ad fontes*, til kilderne, giver det god mening at fremhæve en kønsopdeling, som man mente, den blev praktiseret i oldkirken. Vi finder også opdelingen mellem mand og kvinde som et centralt emne hos alle 1500-tallets anabaptistbevægelser, de såkaldte gendøbere, der – med deres radikale krav til omstruktureringer – reagerede på det, de opfattede som misforståelser og sædernes forfald.¹⁸ Skikken er blevet fastholdt blandt hovedparten af deres nutidige efterkommere, som vi eksempelvis møder dem i Nordamerika hos amishfolket og hutteritterne, for ikke at

nævne Brødremenigheden i Christiansfeld, der ligeledes har rod i senmiddelalderens reformbevægelse (fig. 3).¹⁹ Et vigtigt fingerpeg om fraværet af den ideelle opdeling mellem kønnene i den senmiddelalderlige kirke får vi i kraft af, at Thomas More fremhæver kønsopdelingen som en del af kirkegangen i sit værk *Utopia* fra 1516. Her beskriver han, hvorledes indbyggerne i landet Utopia går til kirke og sidder adskilt mand og kvinde:

Naar de er kommet ind i Kirken, sætter Mændene sig paa den højre Side og Kvinderne paa den venstre. De sætter sig her saadan, at alle Familiens mandlige Medlemmer sidder foran Husfaderen og de kvindelige foran Husmoderen. Derigennem kan alt, hvad de foretager sig, iagttages af dem, hvis Autoritet og Disciplin de er undergivet i Hjemmet. De sørger ogsaa for, at de yngste bliver sat ved de ældres Side, og at Børn ikke sidder ved Siden af hinanden, saa disse ikke henfalder til Børnestreger i den Tid, de med Bæven og Andagt skulde vie til Gud, der er den vigtigste og næsten eneste Kilde til Dyd.²⁰

Selve begrundelsen for kønsopdelingen har varieret meget. Som allerede Mackeprang kunne påpege, blev der fordret en opdeling af kønnene i de såkaldte *Apostoliske Konstitutioner*, hvor det siges, at kvinder skal sidde for sig selv og tie.²¹ Måske mere relevant for den vestlige middelalderkirke kan man henvise til Augustin, der i *De civitate Dei* beretter, at folkeskarerne står adskilt ud af ærbarhed, hvilket netop må have vakt genklang blandt 1500-tallets reformatorer.²² Navnlige de to bibelpassager, »Og alle folkeslagene skal samles foran ham, og han skal skille dem, som en hyrde skiller fårene fra bukkene; fårene skal han stille ved sin højre side og bukkene ved sin venstre« (Mat. 25,

CONSECRATIO. Einsegnung des Brods vor der Communion in der Brüder Kirche zu London.
 AA. Die Consecratoras in albis mit rothen Gürteln. BB. Die Diaconi in albis mit 22 gelben Gürteln. C. Eine Diaconesse weiß gekleidet. DD. Die Communicanten. EE. Die Landkaten zur Communion. F. Die Kanzel. G. Der Communionstisch.

CONSECRATION avant la Communion dans l'église des Freres à Londres.
 AA. Les Consecrateurs en albis avec des Ceintures d'écarlate. BB. Les Diacons en albis avec des Ceintures blanches. C. La Diaconesse vêtue en blanc. DD. Les Communians. E. F. Les Custodes. G. Le Chais. H. La Table de la Communion.

Fig. 3. Gennem brødrethrenhedens kirkepraksis er det også muligt at få et indblik i kønsopdelingen. Her illustreret ved et stik fra brødrethrenhedens selvkarakteristik i værket Kurze, zuverlässige Nachricht von der, unter dem Namen der Boehmisch-Maehrischen Brueder bekanten, kirche Unitas Fratrum. Den rigt illustrerede bog udkom i 1757.

32-33) og fra Paulus' første Korintherbrev: »Som i alle de helliges menigheder skal kvinder tie stille i menighederne« (1. Kor. 14, 34-35), var helt grundlæggende for opfattelsen af kønsopdelingens nødvendighed. Dertil spillede jødiske forestillinger om blodets urenhed, altså fødsel såvel som kvinders menstruation, og den indbyggede skepsis i forhold til kvindekønnet, der ligger i Syndefaldshistorien, også ind. Det teologiske fundament for adskillelsen var således ikke særlig veldefineret, og den ikke helt entydige begrundelse skabte rige muligheder for vildtvoksende tolkninger. Dette resulterede i, at den allegoriske udlægning fjernede sig længere og længere fra oldkirkens moralsk begrundede forhold i løbet af middelalderen. Samtidig var der bestemt heller ikke enighed om, hvordan opdelingen konkret skulle udføres. Honorius Augustodunensis skriver, at menigheden deles, fordi mænd er stærkere i kampen mod synden:

(I Kirken ...) Her forsamles man for at høre Guds lov og modtage Herrens legeme. Mænd står i den sydlige del og kvinder i den nordlige; det er for at vise ud fra det stærkeste køn, at de hellige står stærkest befæstet imod denne verdens største prøvelser; og ud fra det skrøbeligste køn, at de svageste er på deres rette plads.²³

Denne begrundelse nævner Sicardus af Cremona også, men føjer samtidig en ny forklaring til:

(Men da der ved kirken også forstås *ecclesia militans*, generer det mig ikke, om gode personer en gang imellem bliver blandet med slette, for ...) i kirken beder mænd sammen med kvinder, idet kvinderne ifølge en vis tradition befinder sig i den nordlige del, imens mændene er i den sydlige; det er

fordi mænd forstås som dem, der er stærke over for denne verdens fristelser, stærke i troen og glødende i hengivenhed; mens kvinder forstås som dem, der er skrøbeligere og lunkne i gode gerninger. Ifølge andre står mændene i forreste del, kvinderne i bagerste; for manden er kvindens hoved, og af den grund er han anfører for hende. At mændene skal stå for sig og kvinderne for sig, er ifølge Beda afledt af en skik, der er gammel: det var nemlig den, der gjorde, at Josef og Maria efterlod deres dreng; for da de hver for sig ikke så ham hos sig, troede hver af dem, at han var hos den anden. Grunden til adskillelsen er, at hvis mænd og kvinder kommer for tæt på hinanden, optændes deres kød af begær.²⁴

Netop det sidste er tilsyneladende på linie med Augustins begrundelse og muligvis derfor den ældste forklaring på kønsopdelingen, der kan udskilles blandt de mange begrundelser. Durandus, den nok bedst kendte af de store liturgiske fortolkere, har ikke noget nyt at tilføje og genfortæller i store træk de oplysninger, Sicardus anførte knap hundrede år tidligere.²⁵ Der kan således påvises en gradvis akkumulering af begrundelser i de liturgiske udlægninger, og i den danske udgave af *Lucidarius*, hvis tekst kan føres tilbage til slutningen af 1400-tallet, finder man da også en helt anden fortolkning:

Disciplen: Hvad merker det, at Kvinder skulle stande paa Mands venstre haand i Kirken?

Mesteren: Det at merke, at Eva var skabt af Adams venstre side.²⁶

En dybere forståelse af meningen bag kønsopdelingen får man imidlertid først, når man løfter blikket fra de konkrete, mere eller mindre løse forklaringer

og sætter fænomenet ind i en bredere middelalderlig, teologisk kontekst. Opdelingen mellem mand og kvinde var et led i en filosofisk verdensforståelse, hvor kirken blev opfattet som en aftegning af verdensaltet. Et kosmosbillede, beskrevet med ordet *Ordo*, som allerede Augustin havde introduceret i *De civitate Dei*. En af teologernes opgaver var at redegøre for denne verdensorden og afdække, hvordan den allegorisk og fysisk kunne manifestere sig i selve kirkerummet. Tanken, at kirken som bygning og institution repræsenterede hele den guddommelige orden, levede i bedste velgående, både i skolestikken og i den sideløbende monastisk-mystiske tradition og eksisterede i store træk ubrudt fra kirkefædrene og frem til middelalderens slutning.²⁷ I denne systematiske tankegang var kønsopdelingen en nødvendighed, da manden og kvinden måtte opfattes som væsensforskellige enheder, der derfor skulle placeres adskilt i den liturgiske stræben efter en perfekt orden.²⁸ Den tidlige- og højmiddelalderlige fokusering på Det himmelske Jerusalem er i høj grad et udtryk for præcis denne søgen efter guddommelig systematik. Det samme gør sig gældende for kirkegårdene, der i ældre middelalder tilsyneladende ofte var kønsopdelte. Den indviede gravplads omkring kirken blev dermed del af samme teologiske stræben efter en jordisk udtrykt harmoni som et eskatologisk billede på efterlivet og tilstanden i Det himmelske Jerusalem. I den sammenhæng er det påfaldende, at der også i begravelserne synes at finde en opløsning af adskillelsen mellem kønnene sted i senmiddelalderen.²⁹

Ved reformationen gik meget af denne bagvedliggende mening tabt, idet kønsopdelingen blev et entydigt moralsk spørgsmål, der mistede sin dogmatiske eksistensberettigelse. Det var nu kun, med Augustin

i ryggen, i ærbarhedens navn, man burde sidde eller stå som mænd og kvinder hver for sig. Da den danske teolog Niels Heldvad udsendte sit omfattende værk *Amphitheatrum fidei catholicae* i 1622, nævnes kønsopdelingen, ganske tankevækkende, ikke med et ord.³⁰ Værket var et af de første danske forsøg på en systematisk tolkning af den protestantiske gudstjeneste og knytter kirken ind i en logisk sammenhæng, hvor reformationen ses som et nødvendigt led, der skulle bringe kirken på ret kurs igen. Det vel at mærke uden at man havde fjernet sig fra idéen om den sande kirke som indfældet i én lang ubrudt historie. Niels Heldvad understreger således kontinuiteten med den katolske kirke frem for bruddet, men en skik som kønsopdeling var der ikke plads til længere i 1622. Den må på dette tidspunkt være blevet et lokalt, moralsk sogneanliggende, ikke et egentligt teologisk spørgsmål. I samme retning peger Thomas Hobbes' politisk filosofiske værk *Leviathan* om samfundets rette indretning fra 1651. Her nøjes Hobbes nemlig med, på baggrund af Bibelens ord, at understrege, at kvinder kan synge salmer i kirken, uden ellers at blive hørt.³¹

Fra udlandet og Danmark ved vi, at kønsopdelings værste fjende blev 16-1700-tallets pengestærke borgere, der først og fremmest opfattede sig som slægtsenheder, og derfor ønskede at optræde som sådanne i kirken. Det er navnlig velbelyst i England, hvor kildesituationen har tilladt ganske detaljerede studier af dette.³² Noget lignende har tydeligvis været tilfældet i Danmark, hvor kønsopdelingen af kirkerummet overlevede længe lokalt – navnlig på småøerne – mens det bedrestillede borgerskabet i byerne hurtigere gik over til at samle sig i familiegupper.³³ De stridigheder der voksede ud af denne proces, kan man finde ganske levende ek-

semplificeret i kilderne til de efter-reformatoriske stolestadeordninger i Ribe Domkirke, hvor privatbænkene ikke voldte så få juridiske tovtrækkerier for kirken.³⁴

3. Den romanske todørsmodel og kønsopdeling

Man kan let gennem værker som *Danmarks Kirker* og *Trup Danmark* konstatere, at det tilsyneladende var en, med Mackeprangs ord, ufravigelig regel, at de romanske kirker blev bygget med to indgangspartier i skibets vestende. Det er i hvert fald et fåtal, hvor det må formodes, at der ikke var to døre oprindeligt. Og der, hvor reglen ikke har været overholdt, har særlige forhold øjensynligt gjort sig gældende. Så vidt sporene efter de ældste trækirker kan tolkes, var to døre i skibet ikke almindeligt i det tidligste kirkebyggeri. Her var der tilsyneladende kun én portal, hvis placering kunne variere. Dog tyder alt på, at skibets vestende var det foretrukne sted.³⁵ Indretningen med to døre må derfor være en disponering, der fandt plads i den danske kirkearkitektur med stenbyggeriet. Søger man imidlertid efter paralleller i den internationale arkitektur, bliver det tydeligt, at billedet i udlandet langt fra er enkelt. Her kan der peges både på områder med paralleller til det danske og på regioner, hvor småkirkerne ikke blev udstyret efter todørsmodellen, som vi kender den. I udenlandske kirker yngre end det normale i Danmark varierer antallet af portaler og deres placering i skibet meget, mens de ældre byggerier ofte kun er udstyret med en vestportal. For at forstå dette er vi nødsagede til at se mere bredt på den europæiske romanske kirkearkitektur, der i 1000-tallet var præget af nye strømninger under påvirkning fra de store liturgiske og administrative reformer, som den vestlige kirke oplevede fra 900-tallets slutning, og som for

alvor florerede i det følgende århundrede. En helt konkret konsekvens af forandringerne var, at antallet af portaler i mindre kirker blev forøget. Et fænomen der vel at mærke nærmest spredte sig som en løbeild gennem store dele af den nordeuropæiske arkitektur. I ældre byggeri havde det ellers traditionelt kun været de store kirkebygninger, der havde flere indgange, som det blandt andet ses i karolingernes proto-romanik; men i løbet af 1000-tallet bredte dette sig til også at gælde småkirkerne.

I England kan der eksempelvis påvises et skift i landsbykirkernes disponering i løbet af 1000-tallet, idet man fravalgte vestindgangen, der ellers havde været den traditionelle i angelsaksisk byggeri, til fordel for en todørsmodel med portal i syd- og nord siden. Inspirationen til dette må stamme fra kontinentet.³⁶ Oplysninger om mindre kirker er her desværre ikke altid lige lettilgængelige og udebliver som oftest fra oversigtslitteraturen. Det synes dog muligt at eksemplificere udviklingen ved at pege på de tidlige italienske basilikaer fra 4-, 5- og 600-tallet som udgangspunktet for dørpartiernes placering i det før-romanske byggeri. Disse kirker, som S. Martino ai Monti og S. Cecilia i Rom, med deres entydige fokusering på vestpartiet som indgangsvej, dannede grundlaget for den allerede omtalte karolingiske kirkearkitektur.³⁷ Dette var også fortsat et fremherskende træk i eksempelvis ottonsk byggeri, hvor de egentlige indgangspartier samledes på vestfacaden.³⁸ Det samme mønster kan også genfindes i Notre Dame la Grande i Poitiers fra 900-tallets midte, der blev ombygget i 1000-tallets anden halvdel og bibeholdt sine indgange på vestfacaden, men som samtidig, mere tidssvarende, efter ombygningen fik tilføjet en dør i sydsiden.³⁹ Et ganske konkret billede på forløbet i disse forandringer får man gennem de arkæologiske un-

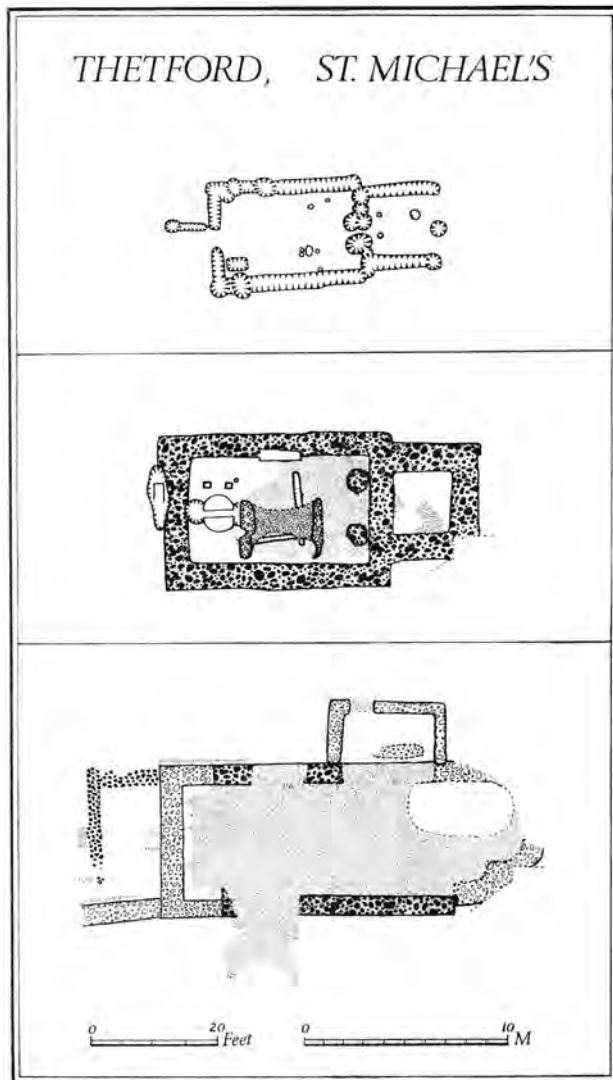

Fig. 4. Udtægning af de tre på hinanden følgende kirkebygninger under den engelske St. Michael's Church som udgraverne har tolket udviklingen. De to første kirker var med en indgang i vest, den sidste en stenkirke fra 1000-tallet med en dør i skibets syd- og nordside. Efter Wilson & Moorhouse 1971.

dersøgelse fra 1970 af den engelske St. Michael's Church beliggende i Thetford (fig. 4). Her viste det sig, at tre kirker havde efterfulgt hinanden på stedet. De to første var trækirker med indgang i vestenden, mens den stenkirke, der erstattede den yngste træbygning i 1000-tallet, havde en nord- og sydvendt portal vestligst i skibet, præcis som vi kender det fra de danske landsbykirker.⁴⁰ En lignende udvikling kan følges i en stor del af Nordeuropa, hvor de mindre kirkers vestindgange suppleredes med nord- og syddøre eller helt blev fravalgt til fordel for denne nye løsningsmodel. Det lader således til, at en redefinering af dørenes placering spredte sig ud over store dele af den europæiske arkitektur, og at vores hjemlige romanske stenbyggeri blev en del af denne bevægelse.

Da de to døre først var blevet etableret i de danske landsbykirkers vestlige ende, holdt løsningen ved. Man fortsatte med ved udvidelser såvel som i nybyggerier at indsætte to døre i skibet helt frem til reformationen i 1536 og endda også senere. Gennemgår man de daterede kirkebyggerier fra tiden efter 1500, er det evident, at nord/syddørs-konstruktionen først endegyldigt blev opgivet i 1600-tallets første del.⁴¹ Det yngste eksempel, som her skal nævnes, er den sjællandske Gerlev Kirke, der i 1617 fik indsat en syddør som genpart til den bestående middelalderlige norddør, sandsynligvis som erstatning for en allerede eksisterende dør, der var gået tabt ved kirkens omfattende udvidelse mod syd (fig. 5).⁴²

Billedet er dog komplekst, for i de senmiddelalderlige nybyggerier og – ikke mindst – i ombygningerne var todørsmodellen ikke længere givet. Mens man stedvist fortsatte med at rejse nye kirker med to døre, begyndte man samtidig at mure den ene portal til i en stor del af landets øvrige kirkebygninger.⁴³ Dateringen af sådanne tilmuringer er særdeles vanske-

Fig. 5. Gerlev Kirke set fra syd. Kirken blev i 1617 udvidet mod syd, hvorved hele kirkens søndre del blev fjernet. I den nybyggede del indsatte man en syddør, som korresponderede med den middelalderlige dør på nordsiden. I dag er sydportalen tilmuret, men ses endnu tydeligt aftegnet i murværket. Foto: MWJ 2008.

lige og oftest stort set umulige at præcisere nærmere, hvorfor det da også typisk i de topografiske oversigtværker konstateres, at der har fundet en tilmuring sted, eventuelt med en tilføjelse som *i ældre tid*. I *Danmarks Kirker* kan man dog i de tilfælde, hvor teksten ikke angiver andet, finde en indirekte indikator for redaktionens tolkning af tilmuringstidspunktet i valget af skraveringsSignatur på grundplanerne. Her henlægges tilmuringen ofte til senmiddelalderen eller nyere tid. Denne tolkning underbygges for så vidt i kirkeværkets nyere udgivelser af kirkerne i Holbæk og Ribe amter, hvor langt flere døres tilmuring end tidligere direkte omtales i teksten som udført i senmiddelalderen. Tolkningen hviler dog i langt de fle-

ste tilfælde på den pågældende redaktørs opfattelse af kirkebygningernes generelle udvikling, og den kan kun sjældent dokumenteres. Sammenligner man samtidig disse observationer med de skriftlige vidnesbyrd om dørenes tilmuring, dateres mange af dem til 1700-tallets slutning og endda senere, som det blandt andet fremgår af kilderne omkring de to sønderjyske kirker i Rejsby og Brøns, hvor døren først tilmures i henholdsvis 1743 og 1854.⁴⁴

Man kunne måske overveje, om disse tilmuringer skete ved etableringen af kirkernes våbenhuse, men desværre er situation heller ikke her så enkel. Mange gange holdes den dør, der ikke forsynes med våbenhus, nemlig åben meget længe, som eksempelvis

i sjællandske Lyngø Kirke, hvor den først tilmures i 1723 (fig. 6).⁴⁵ Der lader således ikke til at være nogen entydig sammenhæng mellem reduktionen i antallet af døre og tilføjes af våbenhuse. Omvendt er det dog bestemt også en mulighed, at der rent faktisk er blevet foretaget en tilmuring i forbindelse med, at et våbenhus er kommet til. Sidst men ikke mindst må man ikke glemme de kirker, der blev forsynet med et våbenhus både på nord- og sydsiden. Overordnet kan det derfor konstateres, at materialet langt fra er velegnet til nøje sammenligninger mellem sløjfning af dørene og tilbygningernes tilkomst.

Når der ude i sognekirkerne skulle vælges, hvilken dør der skulle forblive i brug, var det typisk syddøren, der blev prioriteret og overlevende, men også her varierer billedet. Som flere allerede har påpeget, lader det til, at man hovedsagelig foretrak at beholde den

søndre dør, med mindre den nordre lå mere belejligt i forhold til den omkringliggende bebyggelse.⁴⁶ Omvendt må det også bemærkes, at der forefindes betragtelige egnsspecifikke og regionale forskelle. Således er syddøren langt oftere tilmuret nord for Limfjorden og ned langs den jyske vestkyst end i det øvrige Danmark. Sammenligner man kirkerne på herredsbasis, er det ligeledes helt åbenlyst, i hvor høj grad lokale afvigelser fra det generelle billede klynger sig sammen i små grupper over hele landet.

Da de første stenkirker blev rejst i Danmark, var to eller flere indgange allerede et ideal i det nordeuropæiske kirkebyggeri, og i hvert fald på dansk grund må de fra begyndelsen være blevet en indgroet del af bevidstheden om, hvordan en mindre kirke skulle indrettes. Man fortsatte med at indsætte to døråbning

Fig. 6. Lyngø Kirke set fra nord. Den nu næsten helt forsvundne norddør blev først tilmuret i 1723. I dag kan der kun påvises svage spor af den inde i kirken. Foto: MWJ 2008.

ger igennem hele middelalderen og, som sagt, også lokalt efter reformationen, hvor dette egentligt burde være unødvendigt, set i lyset af reformatorernes yderst pragmatiske forhold til kirken som bygning.⁴⁷ Som det fremgår af det ovenforstående, begyndte det ensartede billede dog i løbet af middelalderens sidste del at forplumres, og en langstrakt opløsningsproces blev indledt, der først synes endegyldigt afsluttet i 1800-tallet. Denne udvikling må antyde en gradvis ændring af indgangenes funktion og synes at understrege, at det i senmiddelalderen først og fremmest var af traditionelle grunde, at man indrettede kirkeskibet med en portal i syd og nord. En tradition, man kun svært kunne frigøre sig fra. Men hvorfor i det hele taget to døre? Kilderne er forbløffende tavse, fænomenets udbredelse taget i betragtning. Det er dog muligt at komme med nogle bud, hvis vi følger udenlandske forhold til billedet.

4. Internationale sammenhænge

Flere omfattende forandringer havde påvirket det internationale gejstlige landskab i århundredet før, vores hjemlige stenkirkebyggeri for alvor satte ind. For det første begyndte den vestlige kirkes liturgi fra 900-tallet og ind i 1000-tallets første del i stigende grad at blive udbygget i form af rituelle iscenesættelser, der blev føjet til den egentlige messe. Et hovedcenter for disse nye tendenser var det burgundiske kloster Cluny og dets bevægelse, der bragte idéerne ud i Europa med stor hast. Et væsentligt træk i dette var eukaristien og selve celebreringen af messen, som blev udbygget gennem omfattende processionser. Dertil kom centrale bidrag til udviklingen af kirkens dødsufficiet – tidebønnerne for de døde – såvel som en i det hele taget særdeles omfattende messeliturgi.⁴⁸

I løbet af 1000-tallets første del skete der en udsivning af denne udbyggede liturgiske praksis fra klostrene til gudstjenesten ved domkirkerne. Det indbar blandt andet en stærk indlevelse i passionen, der udmøntede sig i udbygningen af palmesøndagsprocessionerne, de dramatiske celebreringer af korsset og ikke mindst en fastlæggelse af den rituelle bod og kirkebandet. Sidstnævnte var allerede et vigtigt spørgsmål i slutningen af 900-tallet, men dette forstærkedes i 1000-tallet på lige linie med resten af den blomstrende interesse for en ceremoniel dramatisering af forholdet mellem kirke og menighed.⁴⁹

En anden side af udviklingen, der fik stor betydning, var strømmen af pilgrimme, der eksempelvis rejste mod Santiago de Compostela og etableringen af de faste pilgrimsveje, der medførte at enorme summer blev kanaliseret ind i kirkebyggerierne langs valfartsruterne ned gennem Europa. Valfarternes stigende popularitet havde samtidig indvirkning på den måde, man håndterede de store menneskemængder på i pilgrimskirkerne, hvilket meget hurtigt gav direkte udslag i arkitekturen; både i selve valfartskirkernes og i de omkringliggende landskaber.⁵⁰

Fælles for alle disse bevægelser var, at kirkedøren kom til at indgå som et afgørende element i såvel liturgien som arkitekturen. De religiøse strømninger ved 1000-tallets begyndelse betonedede og styrkede så portalens rolle som symbolsk grænse og adskillelse. Et skel mellem det kristne fællesskab inde i kirken og dem, der stod uden for, eller sat på spidsen, skellet mellem godt og ondt. Dette hvilede helt grundlæggende på den så ofte citerede passage fra Johannesevangeliet: »Jeg er døren. Den, der går ind gennem mig, skal blive frelst: han skal gå ind og gå ud og finde græsgange« (Joh. 10, 9-10), der blev materielt aktualiseret i arkitekturen gennem dørens aktive indlemmelse i liturgien.

Denne symbolske nybetoning af dørene i arkitekturen havde ikke kun betydning for spekulative liturgiudlægges overvejelser. Det fremgår med al tydelighed af den massive mængde indskrifter, der forefindes på romanske kirkeportaler over hele Europa.⁵¹ Vi finder også parafraser over førnævnte tekststæd fra Johannesevangeliet på danske tympanonfelter, enten i ord, som på nordportalen i Gjellerup, eller i billeder.⁵² I den romanske kunst repræsenterede kirkedøren således først og fremmest Kristus. Med det i tankerne er det påfaldende, at vi i det middelalderlige liturgiske kildemateriale stort set kun finder referencer til kirkens dør i ental. Det vil sige, at eksempelvis en liturgiudlægger som Durandus, der skrev i slutningen af 1200-tallet, kun kalkulerer med én egentlig indgang til kirken, og kun omtaler denne ene portal som relevant i forhold til Kristussymbolikken.⁵³ Man kan naturligvis hævde, at Durandus taler billedligt, når han henviser til kirkedøren i ental. Set i lyset af hans detaljerede arbejde som helhed, forekommer det imidlertid tvivlsomt, at han skulle undlade at omtale symbolikken bag kirkens øvrige døre, hvis de havde haft funktioner, der kunne sidestilles med hovedportalen. Vi må derfor med andre ord forstå det således, at selv i kirker, der havde flere døre, var der kun én, der blev betragtet som den egentlige indgang, og som dermed blev billedet på Kristus såvel som bygningens ansigt udadtil. Som det skal vise sig i det følgende, harmonerer den tanke fint med vores hjemlige kirkeportaler.

Det må antages, at den dør, der i dag bruges i kirkerne, i de fleste tilfælde altid har været den egentlige kirkedør. At det oftest er den dør, der ligger lettest tilgængelig for menigheden i landsbyen, uanset om det er nord- eller syddøren, synes at bekræfte den formodning. Det samme gør en undersøgelse af placeringen

de i *Danmarks Kirker* indekserede, faste vievandskar.⁵⁴ I katolske kirker var og er det skik, at man gennemfører en kort rituel renselse af sig selv ved at slå korsets tegn med vievand på fingrene. Derfor finder man kar eller niches til sådanne anbragt ved dørene, og der tegner sig her et ganske klart billede af deres placering i sognekirkerne. Langt hovedparten af de bevarede kar sidder ved syddøren og i koret. Et enkelt findes ved en norddør, men her er syddøren tilmuret. Altså et vievandskar til præsten og et til menigheden. Der er naturligvis forsvundet et stort antal kar, men placeringen af de bevarede eksempler er slående, da meget tyder på, at det kun var almindeligt med et vievandskar ved den ene af skibets døre.⁵⁵ Langt de fleste er dermed anbragt ved den indgangsdør, der traditionelt opfattes som mandsdøren. Ifølge tankegangen bag portalernes kønsspecifikke brug, havde kvinderne i langt højere grad end mændene brug for renselse før de trådte ind i et gudshus. Det ville de imidlertid ikke have mulighed for, hvis karret sad ved en dør, der kun benyttedes af mændene. Det virker ikke overbevisende og synes, som sagt, i langt højere grad at understrege, at det kun var den ene af skibets døre, der i det daglige fungerede som indgang.

Hvis det ovenfor skildrede skal sammenfattes, må konsekvensen blive, at den stadige udbygning af liturgien i stigende grad inddrog selve kirkebygningen og menigheden. Og det er netop i dette, vi må finde forklaringen på forøgelsen i antallet af småkirkernes døre. Koblingen mellem portalen og Kristus lader til at have gjort det attraktivt at udstyre kirken med flere indgangspartier – da en række af de negativt betegnede ritualer som bodsgangen på Skærtorsdag, begravelsesritualet og højtidelighederne på Langfredag sandsynligvis fremstod stærkere, hvis de blev fjernet fra hovedindgangen, altså vejen til Kristus, og demon-

strativt gennemført ved en anden dør.⁵⁶ Navnlig udvisning af bandlyste på Askeonsdag, modelleret over den bibelske udvisning af Adam og Eva fra Paradisets have, var et af de ritualer, der aktivt benyttede sig af en kirkedør. I løbet af middelalderen udviklede der sig endda en egentlig terminologi for de store bykirkers vedkommende, hvor de døre, der blev benyttet til disse udvisninger, blev benævnt som adamsporte, modstillet de såkaldte nådesporte, hvor igennem synderne atter blev indlemmet i kirken.⁵⁷ Den berømte *Adamsporte* og *Gnadenporte* ved katedralen i Bamberg er måske det kendteste eksempel på en sådan portal. Adamsporten i Bamberg sidder på sydsiden af kirken, men generelt var norddøren tilsyneladende oftest den dør, der blev anvendt til at sende synderne bort igennem.⁵⁸ Det har dog ikke, som eksemplet fra Bamberg viser, været tilfældet over alt, og man må nok forestille sig, at hver kirke regulerede ritualer efter de lokale forhold.

Ved de store kirker, hvor der traditionelt var mange døre, kunne sådanne rituelle udvidelser udvikles og implementeres problemfrit. For landsbykirkerne på landet blev todørmodellen et systematisk svar på de nye rituelle, performative krav i liturgien. Det er i hvert fald en omtolkning af dørenes brug, der harmonerer med de religiøse tendenser i vores tidlige middelalder. Her skal det dog understreges, at der tilsyneladende aldrig har været noget egentligt krav om flere indgange i kirkebygningerne.

Portalernes udsmykning passer fint ind i denne forståelse. Typisk er én af kirkeportalerne mere fremtrædende udsmykket, og selve dørenes motiviske indhold, i form af stenhuggerarbejder, genspejler ligeledes denne dikotomi mellem indgangspartierne. Den mere fremtrædende kom således til at repræsentere Kristus, og den anden et aspekt, som

lod sig stille i opposition til Frelseren. Det være sig rent narrativt, eksempelvis i form af Korsfæstelsen eller Korsnedtagelsen, eller allegorisk i form af en konkret god versus ond-symbolik (fig. 7a-b). Portalernes ikonografi er dog langtfra altid så enkel, og det er bestemt ikke muligt for alle romanske portalers vedkommende at argumentere for så en entydig tolkning. I praksis er det ligeledes svært at afgøre, hvordan portaludsmykningen har påvirket dørens brugere. Den ikonografisk-ikonologiske litteratur bugner med analyser af portaludsmykninger, men hovedparten behandler kun enkeltstående monumenter, uden at materialet er blevet sat ind i en større rituel eller liturgisk sammenhæng.⁵⁹

Det peger tilbage mod den oprindelige problemstilling om mands- og kvindedøre. Traditionelt har den såkaldte mandsdørs – altså syddørens – fremtrædende status været set som en bekræftelse af kirkeportalernes kønsspecifikke funktion, grundet kirkens skepsis over for kvindekønnet, der således skulle være blev forvist til at bruge den mindre fremtrædende dør.⁶⁰ Motivisk er det imidlertid vanskeligt at argumentere for, at dørenes skulpturarbejder skulle være afstemt efter køn. I de få tilfælde, hvor det kan lade sig gøre at gennemføre en sådan kønsspecifik analyse af portaludsmykningen, er det næppe nok til at kunne gøres gældende for alle kirkeportaler. Der kan derfor hverken findes skriftlige belæg eller et egentligt ikonografisk materiale, som understøtter den traditionelle tolkning af portalerne som mands- og kvindedøre.

5. *Sammenfatning*

Men understøtter kønsadskillelsen inde i kirkerne ikke tanken om kønsspecifikke døre? I hovedparten af artiklens første del forbliver sammenhængen

Fig. 7a-b. Ejby Kirkes romanske tympanonfelter illustrerer portaldekorationernes dikotomi. En tronende Kristus sidder på regnbuen i syddørens tympanon (7a), mens en drage er gengivet på det nordre (7b). Begge stenarbejder er i dag flyttet ind i kirken og sidder indmuret i skibets vestlige ende. Foto: MWJ 2008.

mellem køn og kirkedørene stort set unævnt, fordi den ganske enkelt ikke optræder i kilderne. Der er ikke en eneste reference til, at dørene skulle have tjent som kønsspecifikke indgange. End ikke efter reformationen, hvor kønsopdelingen forstærkes som tema, optræder der henvisninger til dørenes brug. Vi kender ikke mands- og kvindedøre i den selvfølgeligelige form, som de blev præsenteret af Mackeprang i 1948. Og de ældste eksempler på brugen af begrebet, det har været muligt at finde frem til, stammer fra 1800-tallet med rod i sværmeriske forestilling om middelalderkirkens brug og lokale sagn om kirkebygningen.⁶¹ Den komplette mangel på skriftlige belæg for portalernes anvendelse er naturligvis ikke i sig selv et argument imod, at de skulle kunne have tjent som mands- og kvindedøre. Derfor skal det bestemt heller ikke udelukkes, at de i et eller andet omfang kan have været anvendt sådan. Konfronterer man de mange inkonsekvenser, der knytter sig til todørsmodellen, og som tilsyneladende sætter ind allerede fra 1300-tallet, bliver det imidlertid problematisk at fastholde det hidtidige billede af dørenes brug.

Derfor skal her argumenteres for, at der i ældre forskning og den folkelige bevidsthed har fundet en sammenblanding af to fænomener sted, således at den ekstra, formentlig rent liturgiske dør, der slutter sig til kirkedøren i det romanske stenkirkebyggeri over store dele af Europa i 1000- og 1100-tallet, er blevet kombineret med kønsopdelingen i det indre, uden der synes at være noget egentligt belæg for dette. Grunden til sammenblandingen er nærliggende, for mens den middelalderlige liturgis detaljerigdom hurtigt gik i glemmebogen og kun svært lader sig genskabe i dag, var kønsopdelingen noget, der, fortsat var inden for mands minde. Denne sammenblanding er derfor i sidste ende et skoleeksempel på fa-

ren ved tilbageslutninger baseret på det, vi opfatter som ældre forhold. For portalernes vedkommende tegner der sig nemlig et billede, der grundlæggende hviler på en protestantisk opfattelse af messen som en religiøs handling, der involverer hele sognet. En forestilling om at menigheden kunne defilere ind på deres respektive pladser i kirkerummet, når kirkeklokkerne havde kaldt til samling. Det er tydeligvis den lutherske gudstjeneste, der ganske misvisende bliver projiceret tilbage på middelalderens messepraksis.

At tilskrive kirkens anden portal én specifik funktion må imidlertid også regnes som tvivlsomt. Hverken processioner, bodshandlinger eller handlinger udført i forbindelse med noget andet ritual synes alene at kunne forklare dørenes tilkomst. Derfor må vi tolke stenkirkerens sekundære døråbnings funktion langt mere åbent. Denne dør nummer to var tilsyneladende en alsidig passage, der netop i kraft af sin opposition til hoveddøren kunne indgå som en central del af de ritualer, der knyttede sig til kirkeårets begivenheder. Alsidighed må netop have været dørens eksistensberettigelse, da den skulle bruges som alt andet end normal indgang, i hvert fald under ceremonielle iscenesættelser. At den til daglig kan have tjent som ordinær dør, er bestemt ikke utænkeligt, blot savnes ethvert kildegrundlag for at kunne belyse dette nærmere. På sin vis illustrerer kirkens anden dør derfor, uanset om det er norddøren eller syddøren, den mangetydighed, der omgiver middelalderkirkens enkelte elementer. Funktionen af sammenhængen, og sammenhængen forandrede sig løbende gennem kirkeåret. Det sikrede den sekundære dør en stedvist lang levetid i kirkebygningen. Men opløsningen af den konsekvente disponering af landsbykirkerens portaler er ligeledes med til an-

tyde, hvor meget kirken ændrede sig i senmiddelalderen, hvor praksis og de religiøse behov havde fjernet sig langt fra den tid, hvor den overskydende dør vandt indpas.

Noter

1. Mackeprang 1948 s. 1.
2. Se eksempelvis Bjeverskov Kirke i *Danmarks Kirker: Præstø Amt* s. 250 for brug af en kønsspecificering i forbindelse med dørene. Den mere anonyme retningsbestemte terminologi er tilsyneladende den almindeligste i kirkeværkets nyere udgivelser fra Vejle, Ringkøbing og Århus amter, hvor betegnelserne mands- og kvindedør ikke optræder.
3. Gotfredsen & Frederiksen 2003 s. 28.
4. Størstedelen af de i forbindelse med denne artikel konsulterede værker læner sig op ad Joseph Sauers fortsat enestående værk *Symbolik des Kirchengebäudes* fra 1924, se Sauer 1924. Her diskuteres mands- og kvindedøre imidlertid slet ikke. Sauer redegør udelukkende for verdenshjørnernes symbolske udlægning og bl.a. deres relation til kønnene. Som et eksempel på den ofte noget lemfældige måde, de kønsspecifikke døre dokumenteres på, kan der henvises til Susan Karant-Nunns ellers informative bog fra 1997 om reformationen i Nordtyskland, hvor hun i en note understøtter dørteorien på baggrund af en mundtlig henvisning om de angelige forhold i en enkelt hollandsk kirke. Se Karant-Nunn 2007 s. 76 note 29.
5. Vestportaler og det, der traditionelt betegnes præstedøre, indtages ikke i den følgende behandling, da de for så vidt ikke influerer på udbredelsen af nord- og syddøre i landsbykirkerne. Samtidig må det understreges, at hverken vestportaler eller præstedøre påvirker artiklens konklusioner. For vestportalernes vedkommende kan det endda overvejes, om de ikke snarere underbygger den følgende tolkning.
6. I dansk litteratur har kønsopdeling aldrig for alvor været behandlet i andet end oversigtsform, men i udenlandsk forskning har emnet fundet genklang i bølgen af feministisk forskning, der har været publiceret siden slutningen 1980'erne. I denne sammenhæng er navnlig artikelantologierne Sheils 1990 og Raguin 2005 særdeles relevant læsning. Den mest omfattende danske gennemgang af kønsopdelingen findes i Troels-Lund 1908-9 s. 79-91.
7. Se Selhorst 1931 for en oversigt over de skriftlige kilder vedrørende kønsopdeling i kirkerummet.
8. Se Nyborg 1977.
9. Archer 1993 s. 275.
10. Krautheimer 1965 s. 153-170.
11. Se eksempelvis Conant 1993 s. 43-68 for en karakteristik af den karolingiske arkitektur.
12. Chastel 1972 s. 42-43.
13. Susan Karant-Nunn antyder det samme for Nordtysklands vedkommende, baseret på de liturgiske håndbøger, hun har studeret. Se Karant-Nunn 2007 s. 44.
14. Kolderup-Rosenvinge 1821-46 bd. 4, Kong Christian den Andens saakaldte Gejstlige Lov s. 6.
15. En kønsopdeling af menigheden i skibet nævnes ikke i Kirkeordinansen fra 1542, men under afsnittet om altergang angives det, at mænd går først til nadver, dernæst kvinderne, i henhold til Johannes Bugenhagens forskrifter. Denne anvisning findes ikke i Kirkeordinansens første udkast fra 1537, men optræder i den latinske revision fra 1539. Se *Kirkeordinansen 1537/39* 1989 s. 61, 110, 185. Den kønsopdelte nadvergang går først af brug i slutningen af 1800-tallet og forsvinder endegyldigt med kirkereformen i 1912, der i store træk sletter kønsskellet mellem mand og kvinde i kirkens håndtering af menigheden. Dåben skulle også udføres kønsopdelt efter reformationen, men dette gled allerede ud af brug efter kort tid.
16. Palladius skriver: »Stolene skulle vel byggis oc pyntis paa begge sider / Mendene paa den Syndre / oc Quinderne paa den nørre side...«, Palladius 1914-15 s. 315.
17. Rørdam 1883-89 bd. 2, nr. 390, 395.
18. Se Williams 1962 s. 299-340.
19. For nutidige kønsopdelte kirkerum se Hostetler 1974 s. 167, *Danmarks Kirker: Haderslev Amt* s. 241.
20. More 1944.
21. I engelsk oversættelse fra græsk er ordlyden: »And let the women sit by themselves, they also keeping silence«, efter *Constitutions of the Holy Apostles* 1982 vol. VII s. 421. Det må her nævnes, at Mackeprang nævner passagen i *Jydske Granitportaler* s. 1 note 1, (se Mackeprang 1948) uden at præcisere, hvor i de *Apostoliske Konstitutioner* han finder sin oplysning. Det må også påpeges, at lovsamlingen er en uvurderlig kilde til oldkirke, byzantinske forhold, men at teksternes reception i den vestlige kirke formodentlig har været begrænset. Hvorvidt det anførte

- tekststed således kan inddrages i en diskussion af en kønsopdeling i romerkirkens messeliturgi, er tvivlsomt. For nærmere karakteristik af de *Apostoliske Konstitutioner*, se Jungmann 1958 bd. 1 s. 45-57.
22. Den latinske ordlyd er »... quia populi confluunt ad ecclesiam casta celebritate, honesta utriusque sexus discretionem, ubi audiant quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post hanc vitam beate semperque vivere mereantur«, efter Augustinus 1979 I s. 140 (»For mennesker strømmer til kirken i en kysk skare og med respektfuld adskillelse af de to køn, og der hører de, hvorledes de bør leve deres liv godt her på jorden, for at de kan gøre sig fortjent til efter dette liv at leve i lykke« (*De civitate Dei* 2, 28), efter Augustin 2002 s. 210).
 23. Den latinske originaltekst lyder: »Ad quam conveniunt, ut audiant iudicia Dei, et manducant corpus Domini. Masculi stant in parte australi, et feminae in boreali: ut ostendatur per fortiorem sexum, firmiores sanctos constitui in majoribus tentationibus hujus mundi; et per fragiliorem sexum, infirmiores in aptiori loco.«, efter Migne 1844-55 bd. 172 spl. 763D-64A.
 24. Originalteksten lyder: »in ecclesiis viri cum mulieribus orant, ita quod mulieres secundum consuetudines quorundam sint in parte aquilonari, sicut viri in australi; quoniam per viros, fortes intelliguntur in tentationibus hujus mundi et in fide, et fervidi charitate; per mulieres autem fragiliores et bonis operibus tepidi. Secundum alios, viri in parte anteriori, mulieres in posteriori; vir nam est caput mulieris, ideoque dux ejus; quod seorsum masculi, seorsum feminae stant, secundum Bedam accepimus a veteri consuetudine derivatum; hinc fuit nam quod Joseph et Maria puerum derelinquunt; quoniam alter quia secum non cernebat, cum altero esse putabat, causa divisionis hæc est; quia caro viri et mulieris, si proprius accesserint, ad libidinem accenduntur.«, efter Migne 1844-55 bd. 213 spl. 39B.
 25. Den originale latinske tekst lyder: »In conuentu ecclesie mulieres et uiri seorsum habitant quod secundum Bedam a ueteri consuetudine deriuatum accepimus; et inde fuit quod Ioseph et Maria puerum dereliquerunt quoniam alter illum quem secum non cernebat cum altero esse putabat. Causa autem diuisionis est quia caro uiri et mulieris si proprius accesserint ad libidinem accenduntur; unde cum ibi peccata deflere debeamus, necesse est tunc eorum fomenta et delectations carnales uitari. Masculi autem in australi, fe-
 - mine in boreali siue in aquilonari parte manent ut ostendatur firmiores sanctos debere stare contra maiores huius seculi temptationes, infirmiores uero contra minores, seu fortiores firmioremque sexum in apertiori loco consistere debere quoniam secundum Apostolum: *Fidelis autem Deus est qui non patientur uos tempore supra id quod potestis sustinere*. Ad hoc etiam pertinent quod Iohannes uidit angelum fortem qui posuit suum pedem dextrum super mare, nam et fortiori membra maioribus periculis opponuntur. Secundum alios uero uiri in parte anteriori, mulieres in posteriori parte manent, quia uir caput est mulieris ideoque dux eius.«, efter Duranti 1995 s. 26-27 (»In church, men and women sit apart: which, according to Bede, we have received from the custom of the ancients: and thence it was that Joseph and Mary lost the Child Jesus; since the one who did not behold Him in his own company, thought Him to be with the other... But the men remain on the southern, the women on the northern side: to signify that the saints who be most advanced in holiness should stand against the greater temptations of this world: and they who be less advanced, against the less; or that the bolder and the stronger sex should take their place in the position fittest for action: because the Apostle saith, 'God is faithful, Who will not suffer you to be tempted above that ye are able'. To this also pertaineth the vision of S. John, who 'beheld a mighty angel placing his right foot in the sea.' For the stronger members are opposed to the greater dangers. But according to others, the men are to be in the fore part, the women behind: because 'the husband is the head of the wife', and therefore should go before her.«, efter Durandus 1906 s. 27-28).
 26. *Lucidarius* 1909 s. 102.
 27. For en grundig indføring i Ordo-begrebets filosofiske og teologiske betydning, se Beinert 1973.
 28. Hugo Johannsen berører samme forklaringsmodel i *Kirkens huse* fra 1981, uden eksplicit at diskutere ordensbegrebet. Se Johannsen 1981 s. 46-49.
 29. For at se en diskussion af kønsopdeling på kirkegårdene, se Kieffer-Olsen 1993 s. 99-121.
 30. Heldvad 1622.
 31. »For Prophecy in that place, signifieth no more, but praising God in Psalmes, and Holy Songs; which women might doe in the Church, though it were not lawfull for them to speak to the Congregation.«, efter Hobbes 2003 vol. 2 s. 333.

32. French 2005.
33. Som en omfattende redegørelse for stolestaderne i kirkerummet efter reformationen, se Troels-Lund 1908-9 s. 79-91.
34. *Danmarks Kirker: Ribe Amt* s. 450-54.
35. Der henvises til katalogdelen i Ahrens 1981 og Ahrens 2001.
36. Se Gem 1975 s. 47-49, Gem 1991 s. 832-836, Gittos 2003 s. 100-101.
37. For en diskussion og præsentation af sammenhængen mellem sydeuropæisk kirkebyggeri og karolingisk arkitektur se Krautheimer 1942.
38. Se Schaefer 1945.
39. Riou 1995 s. 22.
40. Wilson & Moorhouse 1971 s. 130-131.
41. Hvis vi ser bort fra de københavnske kirker fra 1600- og 1700-tallet, hvoraf mange er rejst som korskirker med tre og fire indgange, er der kun ganske få nybyggede kirker at sammenligne med. Tendensen viser dog ganske klart, at kirkerne fra 1600-tallets anden halvdel stort set alle har én dominerende portal, der i langt over hovedparten af tilfældene findes i skibets vestende. Det samme gør sig gældende for periodens ombygninger af ældre kirker, hvor en vestportal bliver den hyppigste løsning.
42. *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt* s. 2515.
43. For eksempler på senmiddelalderlige kirker uden to døre henvises der til Frydendal Kirke, der sandsynligvis stod færdig i 1457, se *Danmarks Kirker: Holbæk Amt* s. 850, og Borup Kirke, *Danmarks Kirker: Københavns Amt* s. 1179, som blev kraftigt udbygget i 1400-tallet.
44. *Danmarks Kirker: Tønder Amt* s. 1154, 1220.
45. *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt* s. 1981.
46. Se eksempelvis Mackeprang 1944 s. 124 eller Wienberg 1993 s. 99.
47. Se eksempelvis Luthers prædiken fra Skt. Stefans d. 26. december 1522, hvor han påpeger, at kirken først og fremmest er en praktisk foranstaltning, ikke et hus som har særlig betydning for Gud. Luther understreger således, at man lige såvel kan stå på åben mark eller døbe i Elben frem for døbefonten, for Gud spiller det ingen rolle. Se Luther 2003 s. 695.
48. Se Krüger 2005, Paxton 2005.
49. Tentler 1977 s. 3-27, Mansfield 1995 s. 159-188.
50. Conant 1993 s. 157-183.
51. Kendall 1998 s. 51-68.
52. Indskriften i Gjellerup lyder: »Ingrediens avlam cylvpas abicit revs istam / Et qvod ivste petit donando devs pivs avdit« (»Den, der skyldig træder ind i denne Hal, afkaster sin Brøde, og Gud bønholder, hvad den fromme rettelig beder om«), efter Mackeprang 1948 s. 136.
53. "Ostium ecclesie Christus est, unde in euangelio: *Ego sum ostium dicit Dominus.*", efter Duranti 1995 s. 21. (»The door of the church is Christ: according to that saying in the Gospel, 'I am the door.' », efter Durandus 1906 s. 21.)
54. De publicerede indekser er gennemført for vievandskar, vievandsnicher og piscinaer.
55. I *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder* skriver Erland Lagerlöf, at det er usikkert, hvorvidt der har været vievandskar ved alle kirkens døre, men baseret på et enkelt eksempel på fra Gotland formoder han, at det har været tilfældet. Det er imidlertid et billede, der er svært at argumentere for ved gennemsyn af materialet, som det fremgår i de frem til nu indekse-rede vievandskar i *Danmarks Kirker*. Se *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*. Vigvattenskar.
56. Man ved kun ganske lidt om, hvordan landsbykirkernes liturgi rent faktisk er blevet administreret. De få liturgiske manuskripter, vi har bevaret, antyder dog, at Danmark næppe har været noget særtilfælde i så henseende. Derfor må det også være forsvarligt, forsigtigt at overføre viden om alment kendte ceremonier som kirkeband, processioner, begravelser, dåb og indlemmelsen af kirkegangskoner på danske forhold. Som konkret henvisning til nogle af ritualernes afvikling peges der på det såkaldte Notmark-manuale fra 1300-tallet, se *The Manual from Notmark* 1970.
57. *Lexicon für Theologie und Kirche*: Adamspforte, *Lexicon für Theologie und Kirche*: Gnadenpforte.
58. Martène 1736-38 bd. 2 s. 82, Usener 1929 s. 194, Jungmann 1932 s. 63-74.
59. Et interessant og gennemarbejdet studie, udført af Margrete Syrstad Andås i 2007 (Andås 2007), der bl.a. overbevisende viser sammenhængen mellem liturgiske ritualer og portalerne ved Nidaros-domkirken, må dog fremhæves.
60. Se eksempelvis Mackeprang 1944 s. 60-61.
61. Den ældste videnskabelige henvisning til mands- og kvindedøre, som har kunnet opspores i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen, er fra 1873, se Löffler 1873 s. 278. Fra slutningen af 1800-tallet og fremefter bliver henvisningerne gradvist hyppigere. Som nyere eksempel på en folkelig hen-

visning en kirkedørs kønsspecifikke brug kan der henvises til Garnisonskirkens syddør i København, der i begyndelsen af 1800-tallet blev opfattet som »Grevindedøren«, se *Danmarks Kirker: København* s. 427.

Litteratur

- Ahrens, Claus: *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa*, Hamburg 1981.
- Ahrens, Claus: *Die frühen Holzkirchen Europas* I-II, Stuttgart 2001.
- Andås, Margrete Syrstad: Art and Ritual in the Liminal Zone, *The Medieval Cathedral of Trondheim* (ed. Margrete Syrstad Andås m.fl.), Turnhout 2007, s. 47-126.
- Archer, Léonie J.: The Role of Jewish Women in the Religion, Ritual and Cult of Graeco-Roman Palestine, *Images of Women in Antiquity*, rev. ed., London 1993, s. 273-287.
- Augustin: *Om Guds Stad* (oversat af Bent Dalsgaard Larsen), Århus 2002.
- Augustinus, Aurelius: *Der Gottesstaat / De Civitate Dei* bd. I (oversat af Carl Johann Perl), München/Wien/Zürich 1979.
- Beinert, Wolfgang: *Die Kirche - Gottes Heil in der Welt. Die Lehre von der Kirche nach Schriften des Rupert von Deutz, Honorius Augustodunensis und Gerhoch von Reichersberg. Ein Beitrag zur Ekklesiologie des 12. Jahrhunderts, Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters*, Neu Folge, bd. 13, Münster 1973.
- Bibelen* (ved Det Danske Bibelselskab), København 1992.
- Chastel, André: *Italian Art*, 2. ed., London 1972.
- Cogelerus, Johannes: *Imagines elegantissimae: quae multum lucis ad intelligendos doctrinae Christianae locos adferre possunt, Collectae, partim ex praelectionibus Domini Philippi Melanthonis, partim ex scriptis Patrum a Iohanne Cogelero, Verbi divini ministro Stetini cum praefatione D. Georgij Maioris*, Wittenberg 1558.
- Conant, Kenneth John: *Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200*, 4th ed. 2nd printing, Yale University Press 1993.
- Constitutions of the Holy Fathers* vol. 7 (oversat af James Donaldson), *The Ante-Nicene Fathers. Translations of the Fathers down to A.D. 325*, reprinted ed., Grand Rapids 1982.
- Danmarks Kirker*, København 1933ff.
- Durandus, William: *The Symbolism of Churches and Church Ornaments* (oversat af John Mason Neale & Benjamin Webb), 3. ed., London 1906.
- Duranti, Guillelmi: *Rationale Divinorum Officiorum* (ed. A. Davril & T. M. Thibodeau) bd. 1, Turnhout 1995.
- French, Kathrine L.: The Seat under Our Lady: Gender and Seating in Late Medieval English Parish Churches, *Women's Space. Patronage, Place, and Gender in the Medieval Church* (ed. Virginia Chieffo Raguin & Sarah Stanbury), New York 2005, s. 141-160.
- Gem, Richard: A Recession in English Architecture during the Early Eleventh Century, and Its Effect on the Development of the Romanesque Style, *The Journal of the British Archaeological Association*, 3rd series, 38, 1975, s. 28-49.
- Gem, Richard: Tenth-Century Architecture in England, *Il secolo di ferro: mito e realtà del secolo X. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo* 38 1991, s. 803-836.
- Gittos, Helen: Architecture and Liturgy in England c. 1000: Problems and Possibilities, *The White Mantle of Churches. Architecture, Liturgy, and Art Around the Millennium* (ed. Nigel Hiscock), Turnhout 2003, s. 91-106.
- Gotfredsen, Lise & Hans Jørgen Frederiksen: *Troens Billeder. Romansk kunst i Danmark*, 2. udg. 2003.
- Heldvad, Niels: *Amphitheatrum fidei catholicae et ceremoniarum ecclesiae Jesu Christi. D. i. Ein herrlich, aussündig Schawplahn, der heiligen, christlichen, apostolischen vnd catholischen Kirchen, zu allen Zeiten*, Hamburg 1622.
- Hobbes, Thomas: *Leviathan* (ed. G. A. J. Rogers & K. Schuhmann), Bristol 2003.
- Hostetler, John A.: *Hutterite Society*, Baltimore/London 1974.
- Johannsen, Hugo & Claus M. Smidt: *Danmarks Arkitektur: Kirkens huse*, København 1981.
- Jungmann, Josef Andreas: *Die lateinischen Bußriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Innsbruck 1932.
- Jungmann, Josef Andreas: *Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der Römische Messe* I-II, 4. Ausg., 1958.
- Karant-Nunn, Susan: *The Reformation of Ritual. An interpretation of early modern Germany*, ny udgave, New York 2007.
- Kendall, Calvin B.: *The Allegory of the Church. Romanesque Portals and Their Verse Inscriptions*, Toronto/Buffalo/London 1998.
- Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik - 8 kirkegårdsudgravninger*, Højbjerg 1993.
- Kirkeordinansen 1537/39* (udg. Martin Schwartz Lausten), København 1989.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: *Samling af gamle danske Love* 1-5, 1821-46.
- Krautheimer, Richard: The Carolingian Revival of Early Christian Architecture, *The Art Bulletin* vol. 24 nr. 1 1942, s. 1-38.

- Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1965.
- Krüger, Kristina: *Monastic Costums and Liturgy in the Light of Architectural Evidence: A Case Study on Processions (Eleventh-Twelfth Centuries)*, *From Dead of Night to End of Day. The Medieval Costums of Cluny* (ed. Susan Boynton & Isabelle Cochelin), Turnhout 2005, s. 191-220.
- Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, København 1956-78.
- Lexicon für Theologie und Kirche, Freiburg 1957-68.
- Lucidarius (udg. Johannes Knudsen), København 1909.
- Luther, Martin: Sermon an Sanct Stephans Tag, *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* bd. 12, genoptrykt 2003, s. 692-698.
- Løffler, J. B.: Rybjerg Kirke, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1873, s. 277-284.
- Mackeprang, M.: *Vore Landsbykirker*, 2. udg., København 1944.
- Mackeprang, M.: *Jydske Granitportaler*, København 1948.
- Mansfield, Mary: *The Humiliation of Sinners: Public Penance in Thirteenth Century France*, Ithaca/New York 1995.
- The Manual From Notmark* (udg. Knud Ottosen), København 1970.
- Martène, Edmond: *De antiquis ecclesiae ritibus* 1-4, 1736-38.
- Migne, P.-L.: *Patrologia latina* 1-221, Paris 1844-55.
- More, Thomas: *Utopia* (oversat af Ernst Christiansen), København 1944.
- Nyborg, Ebbe: Mikael-altre, *hikuin* 3 1977, s. 157-182.
- Paxton, Frederick S.: Death by Customary at Eleventh-Century Cluny, *From Dead of Night to End of Day. The Medieval Costums of Cluny* (ed. Susan Boynton & Isabelle Cochelin), Turnhout 2005, s. 297-318.
- Palladius, Peder: En Traktat om de stykker hvormed Guds ord skal holdes ved magt, *Peder Palladius' Danske Skrifter* (udg. Lis Jacobsen) bd. 2, København 1914-15, s. 309-322.
- Raguin, Virginia Chieffo & Sarah Stanbury (ed.): *Women's Space. Patronage, Place, and Gender in the Medieval Church*, New York 2005.
- Riou, Yves-Jean: Notre-Dame-La-Grande: Poitiers, *Itinéraires du Patrimoine* 85, Paris 1995.
- Rørdam, Holger Fr.: *Danske Kirkelove* 1-3, København 1883-89.
- Sauer, Joseph: *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau 1924.
- Schaefer, Herwin: The Origin of the Two-Tower Facade in Romanesque Architecture, *The Art Bulletin* vol. 27 nr. 2 1945, s. 85-108.
- Selhorst, Heinrich: *Die Platzordnung im Gläubigenraum der altchristlichen Kirche. Inaugural-Dissertation*, Münster 1931.
- Sheils, W. J. & Diana Wood (ed.): *Women in the Church*, Oxford 1990.
- Storck, H.: *Jydske Granitkirker*, København 1903.
- Tentler, Thomas N.: *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, New Jersey 1977.
- Troels-Lund, Troels Frederik: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Illustreret Udgave, bd. 6, København 1908-9.
- Usener, Hermann: *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*, 2. Aufl., Bonn 1929.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint*, Lund 1993.
- Williams, George H.: *The Radical Reformation*, Philadelphia 1962.
- Wilson, Christopher: *The Gothic Cathedral. Architecture of the Great Church 1130-1530*, re-printed ed., London 2002.
- Wilson, David M. & Stephen Moorhouse: *Medieval Britain in 1970, Medieval Archaeology* vol. 15 1971, s. 124-179.